عەلمانیەتی نامۆ

کاری ئاین لەسەر دەوڵەت و کۆمەڵگە*

قسەیەکی زۆر بیستراوە کەوا عەلمانیەت لە رۆژهەڵاتدا نامۆیە، دوورە لە ئاین و بیروباوەڕو مێژوو و تەقالیدی رۆژهەڵات... ئەمە راستە بەڵام لەوە راستتر و لەوە زیاتر ئەوەیە کە عەلمانیەت لە مێژوو نامۆیە، لە مرۆڤ دوورە، عەلمانیەت تەنانەت لە خودی خۆشی نامۆیە.

لای عەلمانیەت جێگەی ئایین پەراوێزەکانە بەڵام راستی شتێکی ترە : ئاین کاری هەبووەو هەر دەیمێنێت .ئایین شتێکی ئەساسیە لە پێك هاتنی مرۆڤ.

لەم باسەشماندا و هەچەندە دەمانەوێت ئەم راستیە بسەلمێنین بەڵام خۆ مان لە دوو هەڵە دوور دەخەینەوە :

یەکەم:- نامانەوێت بڵێین کەوا ئایین هۆی هەموو رووداوێکە یان بنیاتنەری هەموو قۆناغێکی مێژوویی یە یان بزوێنەری هەموو سەردەمێکە. ئەگەر شتی وا بڵێین هەمان هەڵەی رۆژ ئاواییەکان دووبارە دەکەینەوە کەلەناو گێژاوی گومڕایی یەکاندا هەموو شتەکانیان دەگەڕاندەوە بۆ یەك بنەما : ئابووری، ئەخلاقی، جنسی،...هتد. ئەمڕۆ بۆ ئەوان ئاشکرا بووە ئەم بۆ چوونە چەند سادەو زێدە رۆیە.

دووەم :- هەروەها ناشمانەوێت بڵێین کەوا ئایین کاردەکاتە سەر دەوڵەت و کۆمەڵگە بەبێ ئەوەی ئەمان کاری تێ بکەن.

قسەیەکی هەڵەیە تەنها بڵێین ئایین دەوڵەتی دروست کرد یان بڵێین ئایین کۆمەڵگەی پێك هێنا یان سیفەتە تایبەتەکانی پێ بە خشی، ئەمە راستە بەڵام هەروەها راستیشە کەوا کۆمەڵگە خۆی سەدان و هەزار ئایینی زەمینی هێنایە بوون، بەمەی زانیبێت یان نا. کۆمەڵگە بەسەر کەوتوویی سەدان ئایینی دەستکاری کردووە و شتی بۆ زیاد کردوون، شتی لێ کەم کردوون، رەوتەکەی گۆڕیون. دیسان دەوڵەتیش هەوڵی تاك تاکی خۆی داوە بۆ دروست کردنی ئایین و هەوڵی زیاتری داوە برەو بە فلانە ئایین بدات ئیتر ئەگەر لەم هەوڵەی دا سەر کەوتوو بوو بێت یان ژێر کەوتوو..

پاش خۆپاراستنیش لەم دوو هەڵەیە دەپرسین : کەواتە چی بۆ ئایین دەمێنێتەوە ؟ جێگەی ئاین لە کۆمەڵگەو لای دەوڵەت چی یە ؟ با خراپترین حاڵەت وەربگرین : با بڵێین کەوا کۆمەڵگە یاخود دەوڵەت داهێنەری هەموو ئایینێکن.. لێرەدا دەوری ئایین بەزەقی دیارە، ئەگەر ئایین گرنگ نەبێت، ئەگەر ئایین دەوری نەبێت ،ئایین سەر هەڵنادات و دروست ناکرێت. حاڵەتێکی دیکە وەردەگرین، دەوڵەت دەست دەخاتە کارو باری ئایین. دیسان ئەمە بەڵگەیە لە سەردەوری ئایین... یان حاڵەتی پشت گوێ خستنی هەموو ئاینێك کە ئەمە نیشانەی بوونی ئایینێکی ترە، واتە ئاینێکی عەلمانی کە ئەو ئایینانەی پشت گوێ خستوە.

بەم شێوەیە بەرکەنار کردنی ئایین خۆ گێل کردنە لە سروشتی مرۆڤ و کۆمەڵگە، ئایین هەبووەو هەر دەمینێت، کاری خۆی هەبووەو لە دەستی نادات، ئیتر ئەگەر ئەو ئایینە ئایینێکە بە پێ ی پێناسەی باوو رەسمی یان ئایینێکی عەلمانی بێت..

ئەنجامی دوایەمین ئەوەیە عەلمانیەت نامۆیە لە سروشتی مرۆڤ، لە کۆمەڵگە، لە حوکم، لە مێژوو. دەمێنێتەوە بزانین چۆن عەلمانیەت نامۆیە لە خودی خۆی.

عەلمانیەت لەمەڕ ئاییندا وەکو بێ لایەن خۆی پیشان دەدات

عەلمانیەت بێ لایەنە بە رامبەر ئایینەکان و وەکو یەك تەماشایان دەکات.. ئەمە چی دەگەیەنێت ؟ ئەنجامێك دەگەیەنێت کە عەلمانیەکان لێ ی بێ ئاگان. عەلمانیەت بەم جۆرە خۆی دەخاتە ((سەرووی ئایینەکان))، عەلمانیەت بەم جۆرە بیرو باوەڕێکی تایبەتە کە بەرنامەی تایبەتی خۆی هەیە.. واتە ئایینێکە بەڵام ئایینێکە لە سەرووی ئایینەکانەوە.. لەوان بەرزترو گەورەترە.

* گۆڤاری ڕابەر، ژمارە ٣٦، ساڵی حەوتەم، پایزی ١٩٩٨، ل٢٧-٣٢.

ئالێرەدا رەخنە دەست پێ دەکات : چۆن عەلمانەییەت بەئایین دەزانرێت ؟ کوا مەلاو قەشەو مزگەوت و کەنیسەکانی ؟ کوا ئەو (دۆگما) یانەی کە قابیلی گۆڕین و لابردن نین؟

رەخنەیەکی سادەیەو بێ ئاگایە لە مێژوو، تەنانەت لە جەوهەری عەلمانیەتیش تێ نەگەیشتووە.

ئێمە نالێین بەڵکو مێژوو و زانستی (ناسینی ئایین) دەڵێت کە ئایینی وا هەبووەو هەیە خاوەن پەرستگا نی یە، بۆنموونە (تۆتەمیەت) پەرستگای نی یە، لەلایەکی دیکەشەوە ئەو ئایینانە زۆرن کەمەلاو قەشەو کاهینیان نی یە. ئەو (دۆگما) یانەش کە قابیلی گۆڕین نین ئەو بنەمایانەن کە سەرجەم عەلمانیەت لە سەریاندا راوەستاوە.

عەلمانیەت ئەگەر رێگا بدات بە نەمان یان دەستکاری کردنی ئەو بنەمایانە چیتر وەکو عەلمانیەت نامێنێتەوە و پێویستە ناوێکی تری لێ بنرێت.. ئەمە عەلمانیەت بەگشتی، لە خوار ئەویشەوە ئایینە عەلمانییە جۆرا جۆرەکان هەن کە هەر یەکێکیان ژمارەیەك (دۆگما)ی هەیە. سۆشیالیزم هەیەتی، باڵی مارکسیی سۆشیالیزم هەیەتی، دیموکراسی هەیەتی.... تاد.

دۆگمایی عەلمانیەت هەر لەسەرەتاوە هەیە. ئەم سەرەتایەش پێناسەی عەلمانیەتە. پێناسەکە ئەوەیە کە ئایین و دەوڵەت لە یەکتر جیا بکرێنەوە، ئایین دەست نەخاتە کاروباری دەوڵەت و دەوڵەت دەست نەخاتە کاروباری ئایین.. جائایا ئەگەر ئەم پێناسەیە لابەرین و بیکەینە شتێکی تر بیرو باوەڕێکی ترمان دەست ناکەوێت ؟ کەواتە دەبێت پێناسەکە بمێنێتەوە.. ئەمەیە دۆگماو ئەمەیە ئایین.

مێژوو ناس و بیرکەرەوەی بەریتانی (تۆینبی) باس لە پەرستنی عەلمانییەکان دەکات. لەو پەرستنانەش کەناویان دەبات : پەرستانی حوکمی پادشانشینی دەستووری کەلە ئنگلتەرادا ئەم حوکمە سەری هەڵدا[١]، یان بە خواوەند زانینی (دایکی پەرلەمانەکان)واتە پەرلەمانی ئینگلیزی کە هەموو گەلان ویستیان لاسایی بکەنەوە[٢]، یان پەرستنی دەوڵەتی خاوەن سەروەری[٣].

جگە لەمانەش پەرستنی عەقڵ و گۆڕینی کەنیسەی نۆتردام بۆ پەرستگای عەقڵ رووداوێکی دەرکەوتووی شۆڕشی فەرەنسی ئەگەر چیش ماوەیەکی زۆر کورتی خایاند (١٧٩٣-١٧٩٤).. بەڵام بەشێوەیەکی گشتی ئایینە عەلمانیەکان خۆیان لەوە زیاترو بەرزتر دەزانن کە ناوی ئایین لە خۆیان بنێن.

(بودۆن) و (بوریکۆ) ش لە فەرهەنگەکەیاندا باس لە ئایینە دنیایەکان دەکەن کە لەگەڵ پەیدا بوونی حزبەکان لە سەدەی بیستداو پەیدا بوونی دەوڵەتە تۆتالیتارییەکان (ئەوانەی دەست دەگرن بەسەر سەر جەم چالاکیەکانی کۆمەڵگەدا) پەیدا بوون[٤]. ئەم ئایینە بەناوی زانستەوە یان راستتر ئەوەیە بەناوی زانستی درۆیینەوە ئەو شێوازانەی ئەرثودۆکسیەت و مل کەچ بوونیان زیندوو کردەوە کەلەچاو شێوازەکانی دیکە مل کەچی یەکی زیاتریان تێدایە[٥].ئەو ئایینانە چەند ئایدیۆلۆجیایەکیان ئامادە کرد، هەروەها چەند تەفسیرێك کە تا ڕ ادەیەك گۆترەن و پاشان ئەمانەیان بە پیرۆز زانی[٦]، ئەمانە بریتین لە ستالینیەت و نازیەت،بەڵام بەپاڵ ئەمانە دوو نووسەرەکە باس لە (ئایینی دنیایی نامەرکەزی) دەکەن کە چەند نموونەیەکیان لە ئەمریکا دا هەیە وەك بزوتنەوە کۆمەڵایەتی یەکان : ئەو بزوتنەوانەی بۆ دیفاع کردن لە کەمایەتی یەکان سەریان هەڵدا، یان دژی جەنگی ڤێتنام، دژی ووزەی ئەتۆمی، ئەوانەی ئافرەتان، ئەوانەی نێربازان[٧]... ئێمەش دەتوانین سەدان نموونەی تر لە ووڵاتی خۆمان و لە جیهاندا بدۆزینەوە.

بۆ سەلماندنی ئەوەی عەلمانیەت ئایینە مەبەستەکەمان دوور کەوتەوە لێمان. مەبەستەکەمان ئەوە بوو بیسەلمێنین کە عەلمانیەت تەنانەت لە خودی خۆشی نامۆیە، بەڵام سەلماندنی ئایینێتی عەلمانییەت ئەم ئەنجامەمان دەداتە دەست : عەلمانیەت خۆی وەکو بێ لایەن بەرامبەر بە ئایینەکان پیشان دەدات، بەڵام خۆی ئاینە، خۆی یەکێکە لە ئاینەکان، ئاینێك لە سەرووی هەموو ئاینەکانە، دەبوایە بیوتایە : من ئاینێکی بێ لایەنم بەرامبەر هەموو ئایینەکانی دیکە... واتە لە خۆ پێناسە کردندا ووشەی (دیکە)ی لە یاد چووە... راستتریش ئەوەیە بڵێین لە یادی نەچووە بەڵکو نەیزانیوە کە دەبێت ئەم ووشەیە بەکار بهێنێت. لەم خاڵەشەوە ئیزدواجی کەسایەتیی عەلمانیەت دەست پێ دەکات.

عەلمانیەت بەم پێیە دوو کەسایەتیی هەیە، کەسایەتییەکی وەهمیی ئعلان کراو و کەسایەتییەکی راستەقینەی شاردراو. بەڵام چونکە ئەم کەسایەتی یە دووەمە کەسایەتی یەکی نەدۆزرایەوە، عەلمانیەت خۆی پێ ی نازانێت... هەبوونی ئەم ئیزدواجە نەك تەنها ناڕێکی یە بەڵکو هەروەها لەت بوونی خودە بە جۆرێك کەسایەتی یە ئعلان کراوەکە وەکو نامۆیەك بەرامبەر کەسایەتی یە راستەقینەکە دەوەستێت، عەلمانیەت ئەمە نازانێت...

ناڕێكییەكە لەوەدا نی یە كە عەلمانییەت دووشتی دژ بەیەكی كۆكردۆتەوە (ا)و (ب) و هەریەكێكیان لە شوێنێكەوە هێنا بێت، ئەگەر وابێت عەلمانییەت قابیلی چارەسەرە بەوەی (ا) یان (ب)لابەرێت، بەڵكو ناڕێكییەكە لەوە خراپترە. عەلمانیەت دەڵێت (ا) بەڵام ئەم (ا)ە بۆخۆی (ب)ی دژ بە خۆی دروست دەكات. هەبوونی ناڕێكی لەناو عەلمانیەتدا ئەنجامێكی حەتمیەو چارەسەری نی یە.

كاتێكیش عەلمانییەت دەچێتە مەیدانی كاركردن نامۆییەكەی قووڵتر دەكاتەوە. عەلمانییەت لە هەموو شوێنێكدا كەم تا زۆر دەست دەخاتە كاروباری ئایین.. عەلمانییەت بەم دەست تێوەردانە نیوەی پێناسەی خۆی لەدەست دەدات، لەیادمان نەچێت پێناسە ئیعلان كراوەكەی.

(تۆینبی) مل كەچ كردنی ئایین بۆ سیاسەت بەتاوان دەزانێت، تاوانێك كە باپیرانیان لەسەدەی (١٦)و(١٧)ی زایینی بەرپایان كردبوو[٨] و دەڵێت ئەو كەنیسانەی مل كەچی دەوڵەت نەبوون گەورەترین چالاكی یان هەبوو، بەڵام (تۆینبی) ئیسلام بە (استثناء) ناو دەبات[٩]، واتە ملكەچبوونی ئاین بۆ سیاسەت لە ئیسلامدا زیانی بە ئیسلام نەگەیاند هەرچەندە پێویست دەكات باس لە مل كەچ بوونی سیاسەت بۆ شەرع بكەین نەك بە پێچەوانەوە.

هەڵەی پێناسەی عەلمانییەت لەوەدایە كە ئایین و دەوڵەت وەكو دووشت دەبینێت كە دەكرێت دژ بەیەك بن. بەڵێ ئەم دووانە دووشتی جیاوازن، بەڵام بەبێ ئەوەی بتوانین بە دژی یەكتریان بزانین. ئەمە وەكو ئەوەیە بڵێین (كاغەزی سپی) ، تۆ ناتوانیت (كاغەز) لە (سپێتی) جیا بكەیتەوە تەنانەت فەلسەفەی نەزۆكیش توانای ئەمەی نییە، تۆ ناشتوانیت (كاغەز) بە دژی (سپێتی) بزانیت چونكە دوو((شت))ی قابیلی بەراورد كردن نین.

كەواتە پێناسەیەكی باشتری عەلمانیەت دەبێت جیا كردنی (پیاوی سیاسەت) لە (پیاوی ئاین) بێت... پیاوی ئاین نابێت دەست بخاتە كارەكانی پیاوی سیاسەت، بەڵام تەنانەت ئەمەش چارەسەری كێشەكە ناكات، با تەماشای حاڵەتەكان بكەین :

١. حاڵەتی یەكەم: پیاوی ئاین هەر خۆی پیاوی سیاسەتە، ئەمە حوكمی (ثیوكراتی)یە واتە حوكمی كاهنەكان بە واتای راست و دروستی زاراوەی (ثیوكراتی).

٢. پیاوی ئاین دوور خراوە لە كاری سیاسی بەڵام پیاوی سیاسەت هەمان ئاینەكەی پیاوی ئاین بەسەر كۆمەڵگەدا دەچەسپێنێت، لێرەدا پیاوی سیاسەت لە هەمان كاتدا پیاوی ئاینە، حوكمەكەش حوكمێكی ئایینییە بە واتا بڵاوو بازاڕییەكەی زاراوەی حوكمی ئاینی.

٣. پیاوی سیاسەت ئاین لە ژیانی تایبەتی خۆیدا دەچەسپێنێت بەڵام دووری دەخاتەوە لە حوكم كردنی كۆمەڵدا و ڕێبازێكی تر لە حوكمدا بەكار دەهێنێت. ئەم پیاوی سیاسەتە دوو ئاینی هەیە، ئەوەی ژیانی تایبەتی خۆی و ئەوەی كەلە كۆمەڵگەدا دەیچەسپێنێت.

٤. پیاوی سیاسەت بانگەشە بۆ عەلمانیەت دەكات و دەیچەسپێنێت، ئەم پیاوە خاوەن ئاینێكی عەلمانییە و لە هەمان كاتدا پیاوی ئاینە... بێگومان ئاینی عەلمانی.

ئەمە هەندێك حاڵەت بوو، ویستیشمان یارمەتی عەلمانیەت بدەین بەوەی پێناسەیەكی گونجاوتری بۆ هەڵبژێرین بەڵام هێشتا لە بازنەی ئاین رزگارمان نەبووە ئەمەش جگە لەو ناڕێكیەی كە حاڵەتی عەلمانی سێیەم و چوارەمی سەرەوە ئاشكرایان كرد.

حاڵەتی چوارەم حاڵەتێكی نوێیە و نازانین چەندی تر دەژی، بەڵام بە دڵنیاییەوە و وەك دوایی باسی دەكەین زۆر ناخایەنێت، حاڵەتی سێیەمیش زۆرتر رویداوە بەڵام رەنگە قەت بە پوختی رووی نەدابێت چونكە هەمیشە حاڵەت هەبووە پیاوی سیاسی خۆی نەگرتووە یان زۆری لێكراوە ئاین بخاتە مەیدانی سیاسی یان بەلای كەمەوە ئاین بۆ سیاسەت بەكار بهێنێت[١٠].

تا ئێستا لە پێشەكی باسەكەماندا بووین، پێشەكییەكەش لەبەر ئەهەمیەتی درێژەی خایاند و سێیەكی باسەكەمانی برد، با ئێستاش كورتی بكەینەوە :

عەلمانیەت نامۆیە لە مرۆڤایەتی، لە مێژوو، عەلمانیەت نامۆیە لە خۆشی، باسەكەشمان لەبارەی دەوری ئاینە لەسەر كۆمەڵگە و دەوڵەت ئەگەر ئەو دەورەی سلبی بێت یان ئیجابی : ئاین رەگی لە هەست و عەقڵی مرۆڤایەتیدا داكوتیوە ئیتر ئەگەر ئەو ئاینە ئاسمانی بێت یان زەمینی.ئینجا با تەنها دوو رووی كاری ئایینی لەسەر دەوڵەت و كۆمەڵگە باس بكەین : دامەزراندن و پێكهاتەكانی دەوڵەت، لەگەڵ كاری ئاین لەسەر پێشكەوتن.

ئاین و دەوڵەت

هێنانەوەی نموونە لەسەر کاری ئاین لەسەر دەوڵەت واتای ئەوەیە بەشێکی مێژووی مرۆڤایەتی بخەینە سەر کاغەز، هەمووشمان ئیسلام وەکو باشترین نموونە دەناسین کە چۆن بە هۆی ئیسلامەوە کۆمەڵە خێڵێکی دواکەوتووی عەرەبی دژ بە یەك دەوڵەتێکی جیهانییان پێك هێنا و چۆن هەر ئیسلام خۆی بوو ڕێگەی دا غەیری عەرەب لە ئەییوبی و مەمالیك و عوسمانی... هتد.حوکم بکەن، ئەمە باش زانراوە بۆیە نموونەیەکی تر دەهێنینەوە.

ئاگردان هەرەس بە نیزامی پادشایی دەهێنێت

فۆستیل دو کولانج لە کتێبە ناودارەکەیدا (شاری کۆن) – کە ساڵی ١٨٦٤ بڵاو کرایەوە – باس لە ئاین و نیزامی دەوڵەتەکانی یۆنانی کۆن و ڕۆما دەکات. (دو کولانج)دەڵێت کە ئاینی کۆن خێزان و ژن هێنان و دەسەڵاتی باوك و پلەکانی خزمایەتی و مافی موڵکداری و میراتیی دروست کرد، پاشان شاری دامەزراند و لە ئاینەوە هەموو نیزامەکانی کۆمەڵگەو دەوڵەت هاتبوون[١١].

ئەو ئاینە ئاینی (ئاگردان) و (مردوو پەرستن)ە، (دوکولانج)باسی وڵاتی یۆنانی کۆن و ڕۆما دەکات بەڵام جاروبار نموونە لە ئاریيەکانی هندستانی کۆنیش دەهێنێتەوە. ڕێز لە ئاگرو پەرستنی ئەو ئاگرە وحورمەت زانینی پێشینانی مردوو و پەرستنیان لای نووسەر ئاینی کۆنی گەلانی ئاریيە.

لەناو ماڵە یۆنانیورۆمانییەکاندا ئاگردانێك هەبوو.ئاگرەکە پیرۆزەودەبێت خواردن و خواردنەوەی پێشکەش بکرێت ،نابێت گوناه لەبەر دەمیدا بکرێت، نابێت ئاگرەکە بکوژێتەوە، ڕێزگرتن لەو ئاگرە ڕێز گرتن بوو لە پێشینە مردووەکەی ماڵەکە، ڕەنگە هەر لەژێر ئەم ئاگردانەدا گۆڕی پێشینێك هەبوو بێت. خێزانەکە پێکەوە دەژین،لە نزیك خانووەکەش لەیەك گۆڕی بە کۆمەڵدا دەنێژرێن . کەسێکیش جیا بێتەوەو ماڵی خۆی هەبێت ئاگردانی خۆی دەبێت و ئاگری داگیرسێنەری یەکەم لە ئاگردانی ماڵی باوکییەوە وەردەگرێت. پەرستنێکیوا ڕێگە بە کۆچەری نادات، دەبێت ئاگردان و گۆڕەکان جێگیر بن، کۆچەریش کە هەبێت دامەزراندنی دەوڵەت زەحمەتە. ئەم ئاینە دەسەڵاتی باوکی بە هێز کرد، خێزانی پتەو کرد، نیزامی موڵکداری و میراتیی دامەزراندا. خێزانەکان گەورەتربوون، هەر ژمارەیەکی خێزان کۆمەڵێکی گەورەتریان دروست کرد – *Phratrie* یۆنانی و *Curie* بەلاتینی– هەر ژمارەیەکیش لەمانە خێڵێکیان پێك هێنا ، لە خێڵەکانیش شار دروست بوو[١٢]، هەر کۆمەڵێکیش لەمانە پەرستنی هاوبەشی هەبوو، خێڵەکان چینی ئەشرافیان پێك هێنا لە کاتێکداو لای (دوکولانج) عەوامەکان بریتی بوون لە زۆڵەکان وئەوانەی لە خێزان دەرچوو بوون لەبە هەر هۆیەك بێت، هەروەها کۆچ کردووەکان..... تاد. ئەشرافەکان دەیان ووت کەوا عەوامەکان نە ئاینیان هەیەو نە ئاگردان. سەرەتا پادشا هەبوون بەڵام چینی ئەرستۆکراتی ئەوەندە بە هێز بوون کە پادشا کە بریتی بوو لە پادشایەك لەناو کۆمەڵێك پادشای تر. ناکۆکی نێوان هەر دوو لادا رووی دا و لە هەموو شوێنێکدا شۆڕش بەرپا بوو و یان حوکمی پادشایی نەما و حوکمی کۆماری هاتە جێگەی وەکو ڕۆما یان پادشاکان مانەوە بەڵام بە هەڵبژاردن دادەنران. شۆڕشی ترو گۆڕانکاری تریش روویان دا کە باس کردنیان لێرەدا بابەتەکەمان دوورو درێژتر دەکات.

ئارییەکانی هندستان ئاگری پیرۆزیان دەپەرست، دوایی ئاینی (براهما) ئاینی ئاگردانی کردە ئاینی پلە دوو بەڵام بەبێ ئەوەی بتوانێت لە ناوی بەرێت[١٣]. وەك (دیورانت)یش دەڵێت : ئاگر (=خوداوەند ئاگنی$AGNI$)ماوەیەك گرنگترین خواوەندی کتێبە پیرۆزەکانی (ڤیدا) بوو کە ئەمیان نێوان ١٠٠٠–٥٠٠ پێش زایین سەریان هەڵدا بوو[١٤]. ئەو ئارییانەی کە دەوروبەری ١٦٠٠ پێش زایین پەلاماری باکوری ڕۆژئاوای هندستانیان دا نیزامی حوکمی پادشاییان هەبوو بەڵام بەپاڵ پادشا ئەنجومەنێکی جەنگاوەران هەبوو کە سنووری دادەنا بۆ دەسەڵا تی ئەو پادشایە[١٥]. دوایی بێ گومان حوکمەکە بەرەو حوکمێکی پادشایی ڕەها (مطلق) چوو.

لە نەخشەکەی سەرەوەدا کارێکی گران نییە بیسەلمێنین ئاینی ئاگردان و مردوو پەرستان کۆنترین ئاین نەبووە و کەنەخشەکە تەنها یۆنانی کۆن و ڕۆمای دەگرتەوەو تەنانەت بۆ ئەوانیش نەخشەکەی (دو کولانج) زێدڕەویی تێدایە بەڵام شتێکی زەحمەتەنەخشەکە سەرتاپا برمێنین و لەوە زەحمەت تر ئەوەیە هەستە عەلمانییە مردوەکان بەسەر سیحری ئەو نەخشەیە و سەرجەم باسەکانی (دوکولانج)دا سەر بکەون.

ئایین و پێشکەوتن .. نموونەیەکی ئیجابی

یەکێك لەو قسانەی لە عەقڵی نیوە رۆشنبیردا چەسپیوە ئەوەیە کە دەڵێن:ئایین هۆی دوا کەوتنە.. بەم شێوەیەو بیٚ وورد بوونەوە و بیٚ لێکۆڵینەوە حوکمی سادەی ئامادەکراو دەخرێتە بازاڕی رۆشنبیری و بیٚ نەوایی زانستی زیاتر و گەورەتر دەبێت.

ئێمە ئەم جارەش هەروا نموونە لە سەر ئیسلام ناهێنینەوە، دەبێت کیٚ بیٚ ئاگا بێت لە بەرهەمەکانی ژیاری ئیسلامی ؟ نموونەی ئێمە شتێکی ترە.

بەر لەوەش دەڵێین کەوا ئایین دەوری هەیە لە گۆڕینی کۆمەڵگە، لە زۆر حاڵەتیشدا

(گۆڕین) هەنگاوی یەکەمی پێشکەوتنە.(تۆینبی) سیٚ هۆکاری جیا کردوەتەوە بۆ گۆڕانی کۆمەڵگەی کۆن بۆ کۆمەڵگەیەکی نویٚ کە گرنگترینیان بریتی یە لە هەبوو ئایینێکی جیهانی[١٦].

باسیش لە ئارییەکان و (حیثی)یەکان [١٧] و ئاخییەکان دەکات، کە بەتەواوی نەزان بوون بەلاّم دەستیان بە پەرستنەکانیانەوە گرتبوو، ئەم گەلانە پەلاماری وولاّتە پێشکەوتوەکانی سەردەمی خۆیانیان دا و توانیان شارستانی نویٚ پێك بهێنن، شارستانی هندی، حیثي، هیلینی (یۆنانی)[١٨]. نموونەکەمان لە سەر دەوری ئیجابیی ئاین نموونەیەکە زۆر باسکراوە ئەویش دەوری پرۆتستانتیەت لە سەرهەڵدانی گیانی سەرمایەداری.

(ماکس ڤێبەر)ی کۆمەڵناسی ئەڵمانی (١٨٦٤ – ١٩٢٠) لە کتێبە ناودارەکەیدا (ئەخلاقی پرۆتستانتیەت و گیانی سەرمایە داری) باس لە چەند کۆمەڵێکی پرۆتستانتی دەکات کە چۆن بەربەستیان دادەنا لەبەردەم مەسرەف کردن و چۆن ئەم مەسرەف نەکردنە سەرمایەی لای ئەو کەسانە کۆدەکردەوە. وەنەبێت مەسەلە تەنها کۆکردنەوەی سەرمایە بووبێت چونکە سەرمایەداری لە وولاّتانی چین و هندستان و بابل، بەڵکو لە دێرزەمانەوە هەبووە پاشان لە سەدە ناوەڕاستەکاندا هەبووە بەلاّم هەموو ئەمانە ئەو ئەخلاقە تایبەتیەیان نەبوو کە (گیانی سەرمایەداری)ببزوێنن[١٩].

ئەو گیانی سەرمایەدارییە هۆکاری گەشەندنی سەرمایەداری بوو[٢٠]، ئەو چەند کۆمەڵە پرۆتستانتە ئەو ئەخلاقەیان هەبووە بەلاّم ئەمە واتای ئەوە ناگەیەنێت کە دامەزرێنەرانی ئەو کۆمەڵانە ئەو ئامانجەیان لە مێشك دا هەبوو، بەڵکو ئەمە ئەنجامێکی چاوەڕوان نەکراو بوو، بەڵکو بەزۆری ئەنجامێك بوو کە خۆیان نەیان دەویست[٢١].

لەبارەی ئەو ئەخلاقەی کە سەرمایەداریی دروست کرد (ڤێبەر) چەند بڕگەیەکی دوور و درێژی ئامۆژگارییەکەی زانا و سیاسەت مەداری ئەمەریکی (بنجامین فرانکلین)لە سەدەی نوزدەدا دەهێنێتەوە کە ئێمە ئەمەی لیٚ هەڵدەبژێرین :

(دەنگی چەکوشەکەت سەعات پێنجی بەیانی یان هەشتی ئێوارە خاوەن قەرزەکە وا لیٚ دەکات کاتێك دەیبیستێت مۆڵەتی شەش مانگی دیکەت بداتیٚ بۆ دانەوەی قەرزەکەت... بەلاّم ئەگەر لەو کاتەی کە دەبێت کار بکەیت تۆی بینی بلیارد بکەیت یان گوێی لە دەنگت بوو لە چایخانەدا.... ئەو کاتە بۆ سبەینیٚ داوای قەرزەکەی دەکاتەوە (....) ئەمە (واتا کار کردنی بەردەوامت) هەروەها دەیسەلمێنێت کەوا قەرزەکانت لەیادە، ئەو کاتەش وەکو مرۆڤێکی وردکار و بەڕەوشت دەردەخات و ئەمە (رصید)ت لای خاوەن قەرزەکە زیاد دەکات...) [٢٢].

ئامۆژگارییەکەی (فرانکلین) مەبەستی سوودو قازانج وەرگرتنە زیاتر لە هەر مەبەستێکی تر[٢٣]. بەلاّم ئامانجەکەی ئاشکرایە : کۆششی بەردەوام، دڵسۆزی، جدیەت، راستگۆیی... ئێمەش دەڵێین ئاین دەتوانێت ئەمانەدروست بکات و دەتوانێت پێچەوانەی ئەمانە بچێنێت. ئەم تایبەتیانە لە دوو شتدا کۆدەبنەوە : دڵسۆزی و جدیەت، هەر ئەم دوانەش بوون بەڕادەیەکی سەرەکی ژاپۆنی سەدەی نوزدەیان گۆڕی لە دەوڵەتێکی دەرەبەگەوە بۆ دەوڵەتێکی پیشەسازی هەر ئەوانیش بوون پاش جەنگی دووەمی جیهانی ژاپۆن و ئەڵمانیای وێران بوو یان هەڵسانەوە سەرپیٚ...

بە بیٚ ئەوەش کە نەخشەکەی ڤێبەر لە سەددا سەد وەکو خۆی وەربگرین(واتە پرۆتستانتیەت بە تەنها ئەم کارەی پیٚ کراوە وهیچ باوەڕێکی تر ئەمەی پیٚ ناکرێت) دەڵێین کەوا ئیسلام هاندەری ئەو دوو رەوشتەی سەرەوەیە بەلاّم دەبێت ئیسلامی پوخت بێت، ئیسلامێك لە سەرانسەری ژیانی سیاسی و کۆمەلاّیەتیدا ببینرێت نەك ئەو ئیسلامەی کەلە خەیاڵی ئەو کەسانەدایە کەزاراوەی (ئیسلامی سیاسی) بەکار دەهێنن، ئەو ئیسلامەی کە جێگەی شیاوی لای ئەوان سووچێکی مزکەوتە ئەگەر ئەمەشی پیٚ رەوا بزانرێن.

با جارێكی تریش بڕگەكانی ئامۆژگارییەكەی (فرانكلین) بخوێنینەوە و لە خۆمان بپرسین : كام ڕەوشت لای ئێمە باوە ؟ با نموونەیەكی زۆر سادە بخەینە ڕوو، بچۆ بۆناو بازاڕی خۆمان، تەماشای فرۆشیارەكانمان بكەو بزانە چۆن هونەر و زانست و ئیبداعیان لەوە كۆبووتەوە كە چۆن بتوانن لە تەرازوودا سەد گرامت لێ بدزن، یان چۆن شتەكان بە جوانی ڕیز دەكەن، شتی باش لەپێشەوە و شتی گەنیو لە دواوە. كە ئەمانەشت بینی لەوە دڵنیابە كە ئەم فرۆشیارانە سەرجەم نیزامی ئابووری و كۆمەڵایەتی ئەخلاقیمان و كورت دەكەنەوە... ئەو فرۆشیارانە نموونەی ئێمەن.

ئاین و پێشكەوتن : نموونەیەكی سلبی

(تۆتەمیەت) نموونە سلبییەكەمانە، (تۆتەمیەت) – كە بابەتی سەدان و هەزاران لێكۆڵینەوەی ئەنثرۆپۆلۆجیایە – لە ناو گەلانی زۆر سەرەتاییدا (یان وەك دەوترێت : دواكەوتوو)لە ئەمەریكای باكوورو باشوور و ئەفەریقا و ئاسیا و ئوسترالیادا... هەبووە و تا ئێستا ماوە.

(تۆتەم)(Totem) ئاژەڵێكی تایبەتە بە تیرەیەك و لای ئەندامانی ئەو تیرەیە پیرۆزە و نابێت بكوژرێت، تەنها لای هەندێك تیرە و لە بۆنەی تایبەتیدا دەخورێت، حاڵەتی هەندێك تیرەش هەیە كەتۆتەمی خۆیان بە حەرام نازانن[٢٤].

تیرەكە ئاژەڵەكە بە پێشینی خۆیان دەزانن یان كاتی خۆی ئەو پێشینە پەیوەندی ژن خواستنی بەستبوو لەگەڵ ئەو ئاژەڵە. تۆتەم تەنها ئاژەڵ نییە بەڵكو تۆتەمی ڕووەكیش هەیە. هەندێك تیرەش تۆتەمی تۆتەمی شتی بێ گیانیان هەیە نموونەی سەیریش لەسەر ئەمە : گوێزانی مووتاشین، یان پارەی مەعدەنی[٢٥] بەڵكو لەوەش سەیرتر : لۆری، یان ئامێری چاپ[٢٦]. بە هەر حاڵ ئەمە نموونەی دەگمەنەو تۆتەمی ئاژەڵ بڵاوترە.

لێرەدا ناكرێت باس لە سەرجەم نیزامی تۆتەمی بكەین و مەبەستیشمان ئەمە نییە. مەبەستەكەمان لەم باسەدا تەنها یەك شتە : پەیوەست لە نێوان تۆتەمیەت و دواكەوتنی شارستانیەتیدا چییە ؟ مەبەستەكەمان وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارانەیە كەلە ڕاستیدا یەك پرسیارن : بۆچی هەمیشە تۆتەمیەت لە ناو گەل و خێڵە (دواكەوتووەكان)دا هەیە ؟ چۆن تەفسیری ئەم قسەیە بكەین كەتۆتەمیەت لە ناو شارستانیە گەورەكانی ئەوروپاو ئاسیادا نییە (كە بەمە دەوترێت بۆشایی تۆتەمی)[٢٧] ؟ ئایا تۆتەمیەت هۆی دوا كەوتنی شارستانییە یان بە پێچەوانەوە دواكەوتنی شارستانی تۆتەمیەتی هێنایە ژیان یان هیچ لەم دووانە نییە و پەیوەندی نیە لە نێوان تۆتەمیەت و دوا كەوتنی شارستانی ؟

بینیمان چۆن لە یۆنانی كۆن و ڕۆمادا هەر خێزانێك خواوەندێك و پەرستاگایەكی خۆی هەبووە.ئەمە نیشانەی پەرتەوازەییە بەڵام ئەو وولاتانە هەنگاوی تریان بڕی : خواوەندی هاوبەشی كۆمەڵە خێزانێك، خواوەندی هاوبەشی خێڵەكە، خواوەندی هاوبەشی شارەكە، ئەمەش جگە لە چەند خواوەندێكی ((گەردوونی)).

بەڵام تۆتەمیەت ڕێگە بۆ پەرتەوازەیی خۆش دەكات، تەنها هەندێك حاڵەتی تۆتەمی هاوبەشی نێوان چەند تیرەیەك هەیە، بەڵام بە گشتی هەر تیرەیەك تۆتەمەكەی جیا دەكاتەوە لە تیرەكانی تر، بەڵكو هەندێك حاڵەتیش هەیە كە تیرەكە چەند تۆتەمێكی هەیە، زەحمەتیشە كە تیرەیەك تۆتەمەكەی داڵە لەگەڵ تیرەیەك كە تۆتەمەكەی گورگە لە ژێر پەرستنی تۆتەمێكی هاوبەش (بابڵێن ئاسكە كێوی) یەك بگرن. حاڵەتە دەگمەنەكانیش حسابیان بۆ ناكرێت.ئەمە لە كاتێك دا شتێكی ئاساییە ئەگەر چەند خێزانێكی ڕۆمایی كە هەریەكێكیان پێشینێكی جیاواز دەپەرستێت لەژێر پەرستنێكی هاوبەش یەك بگرن... مرۆڤ لە مرۆڤەوە دەبێت، پێشین لە پێشین، بەڵام بۆ تۆتەمیەت پێویستە بازێكی گەورە بدرێت تا بڕوا بەیەك گرتنی تۆتەمەكان بكرێت، حاڵەتی دەگمەنیش ئەگەر هەبێت بەڵگەیە لەسەر گەورەیی بازەكە.

ئەم پەرتەوازییەی كە تۆتەمیەت دەیهێنێتە ژیان تیرەكان بێ هێز دەكات، شتێكی زانراویشە كە دەوڵەت بە كۆ بوونەوەی داهاتی زۆر پێك دێت، ئەمەش پێویستی بە كۆكردنەوەی تیرەكانە لە خێڵێكی گەورەدا و كۆكردنەوەی خێڵەكانە لە یەكێتیەكی گەورەتردا، بەڵام كۆكردنەوەی تیرە تۆتەمییەكان لەیەكێتییەكدا كارێكی زەحمەتە.هەر لە بەرئەوەشە دەوڵەوت لەناو ئەو تیرانە دا نابینرێت، ئەوەی هەیە جۆرە ڕێكخستنێكی سیاسیی ساكارە. تەنانەت هەندێك كۆمەڵگەی وا سەرۆكی نییە وەكو (نوێر *Nuer* لە باشووری سودان)[٢٨]، هەیشە پێشەوایان هەن و خەڵكەكە دان بە سەركردایەتییەكەیان دەنێن بەڵام ئەم پێشەوایانە هێز ناسەپێنن (وەكو بۆشمەن و بیرگداما لە باشووری ئەفریقادا)[٢٩]، بەڵكو خێڵی وا هەن هیچ ڕێكخستنێكیان نییەو هەر كەسێك ئازادیی تەواوی هەیە لەم شوێن بۆ ئەو شوێن بڕوات وەكو(هادزا لە ئەفەریقادا)[٣٠].

بەشێوەیەکی گشتیش ئەو کۆمەڵانە حوکمێکی جەماعییان هەیە (جەماعی لە چاو حوکمی فەردی)؛ بەپاڵ پێشەواکە ئەنجوومەنێکی جەنگاوەران یان ئەنجوومەنێکی پیران هەیە لە ئەفەریقادا پێویستە پێشەوا پێش بڕیاردان پرس بکات [٣١]. لەناو هیندییەکانی ئەمەریکاش وەك (کلاستەر) دەڵێت شوێنەی راستەقینەکەی دەسەڵات بریتییە لە کۆمەڵگە نەك پێشەوا [٣٢].

لە نیزامێکی واشدا پێشکەوتن زەحمەتە .پێشکەوتن بە شایەتیی مێژوو لەگەڵ سەر هەڵدانی پێشەوایەکی دەسەڵاتداردا کەوتە جووڵە، لەگەڵ دروستبوونی ئیمپراتۆریەتیشدا پێشکەوتن خێراتربوو.بەلای کەمەوە پێشکەوتن بەرهەمی یەکبوونە.

بێگومان هۆی تر هەن بۆ دواکەوتن لە کۆمەڵگەی ئایین تۆتەمی و غەیری تۆتەمی، کاری ئایینیش لەم نموونە سلبییەدا هەر ئەوە نەبوو بەتەنها باسمان کرد، بەڵام ئەوەندە بەسە بۆ ناسینی کاری ئایین بە سلبی یان بە ئیجابی.

هۆیەکی تری دواکەوتنی ئەو کۆمەڵگانە دیاردەی (تشدد)ە، زۆربوونی شتە حەرامەکان دیاردەیەکە لە زۆر لەو کۆمەڵگەیانەدا بینراوە. حەرامەکان تەنیا کوشتنی تۆتەمەکە یان خواردنی ناگرنەوە بەڵکو لە هەندێك کۆمەڵگەدا(بۆ نموونە) هەروەها ناوبردنی تۆتەمەکە یان هەرناوێکی نزیك لەو. جۆرێکی تری (تشدد)لە حەرامدا ناوبردنی مرۆڤە مردووەکەیە، یان ((گلاوبوونی)) بێوەژن یان بیٚ باوکەکان پاش مردنی پیاوەکە[٣٣]. (تشدد) هۆیەکی سەرکییە بۆ وەستانی کۆمەڵگە گەن کردنی.

(تشدد) روویەکی سیاسیی هەیە ئەویش بەوەی کە پێشەوا ئیلتزاماتی قورسی هەیە، وەکو پێشەوایانی (مائوری) لە (نیوزیلاند) کە گوایە ڕەوتی جیهان لە باران و خۆر.. تاد ،کۆنترۆڵ دەکەن بەڵام پێویستە بە ئیلتزاماتی خۆیان هەڵبسن و ئەو (پێشەوایەی ئەمڕۆ وەکو خواوەندێك دەپەرستریت رەنگە سبەینیٚ وەکو تاوانبار بکوژرێت)[٣٤] ئەم کەلەبچەکردنەش هەروا لە(ئایەرلندا)ی کۆن و لە پلەی کاهنی گەورەی رۆمادا هەبوە [٣٥]، بۆیە لەزۆر شوێندا خەڵکی خۆیان لە لێپرسراوێتی وا دەدزییەوە و کۆمەڵگە بەزۆر دەیسەپاند بەسەر کەسێکدا [٣٦]، دیارە لە کەش هەوای سیاسیی واشدا دەبێت کۆمەڵگە وەکو خۆی بمێنێتەوە و رووەو گۆڕان نەچێت... یەکێکیش لەئەنجامەکانی گۆڕان پێشکەوتنی شارستانییە وەك چۆن ئەم پێشکەوتنە بۆ خۆی گۆڕانی تر دەهێنێتە بەرهەم.

دوارۆژی عەلمانییەت

عەلمانیەت (یان ڕاستتر : ئایینی عەلمانی) پێشبینی دەکرد کە ئایینەکان نامێنن، بەلاٚ م وەك (بودۆن) و (بوریکۆ) دەڵێن ئەم نەمانە زۆر بەکەم و کورتی هاتۆتەدی [٣٧]، یەکێك لە بەدیلەکانی ئایین بریتی بوو لە فەلسەفە بەڵام فەلسەفە –وەك تۆینبی بەرەوانی بۆی چوو بوو – بە پێچەوانەی ئایین ئەو هێزو حەیەویەتەی نیە وفەلسەفە هەر کاتێك دەچێتە مونافەسە لەگەڵ ئاییندا دەدۆڕێت.[٣٨].

بە کورتی ئایین بە دیلی نییە، هەر کاتێکیش هەر شتێك خۆی وەکو بەدیلی ئایین پیشان بدات جگە لەوەی سەرکەوتنی هەمیشەیی بە دەست ناهێنێت، هەروەها ئەو راستیەی لیٚ بزر دەبێت کە خۆی ئایینە بەڵام دەیەوێت جێگەی ئایینێکی دیکە، ئایینێکی رەسمی بگرێتەوە.

لە سەدەی نۆزدەدا (ماکس شتێرنەر)ی فەوزەویی مولحید ووتبوی کەوا هەر شۆڕشێك دژی خودا شۆڕشێکی لاهووتییە.

ڕاستە ! هەر شۆڕشێك دژ بە ئایینیش شۆڕشێکی ئایینیە، لەم روانگەیەوە عەلمانیەت وەك ئایینێك نەك هەر دوا ڕۆژی نییە، بەڵام (ئێستا) و (ئەم ساتە کورتە)شی لە دەست داوە، خواستی عەلمانییەت بەرکەنار بوونی ئایینە، بەڵام وەك ووتمان پێویستە مەسەلەکە بەم شێوەیە دابڕێژین : خواستی ئایینی عەلمانییەت بە کەنار کردنی ئایینەکانی ترە، کەواتە بەپیٚ ی پێناسەی تەواوی ئایین عەلمانییەت لە هیچ ساتێك دا وجوودی نی یە.

ئەمڕۆ لە عەلمانیترین وڵات ئایینە رەسمییەکە وجودی خۆی دەسەلمێنێت، فەڕەنسا بۆ نموونە بەو ئەندازەیەی عەلمانییە ئەوەندەش کاثولیکییە... فەرەنسا قەڵایەکی کاثولیکییەتە. لە هەموو رۆژئاوادا هەستی نەصرانی ئامادەیە بۆ ورووژاندان، مرۆڤی رۆژئاوایی لە گەرمەی ژیانی خۆیدا نەصرانیەتی لە یاد دەچێت بەڵام تاقیی بکەرەوەو ئەو نەصرانییەتە بخەرە بەردەم مەترسی وبزانە کاردانەوەی چییە ؟ بە تایبەتی ئەگەر مەترسییەکە لە هەڵگری ئاینێکی ترەوە هابێت.

لە ئەمەریکادا و بە پێی (هارۆڵد لاسکی)ی بیریاری بەریتانی کەس وەکو مرۆڤێکی بێباوەڕ ناچێتە هەڵبژاردن چونکە دەدۆڕێت[٣٩].(لاسکی) ئەمەی بەر لە نزیکی پەنجاساڵ ووتبو بەڵام قسەکانی تا ئەمڕۆ ڕاستن، بەڵکو لە جارانیش زیاتر تەئکید بوون.

لە (جیمی کارتەر)ی سەرۆکی پێشووی ئەمەریکاوە بەدواوە ئنجیل هاوڕێی سەرۆکانی ئەمریکایە لە ووتارو گەشتەکانیاندا.

ئایینی کۆن دەبوژێنەوە، ئایینی نوێش سەر هەڵدەدەن،ئاینی نویٚ رۆژانە بەرهەم دەهێنرێن ، بۆ نموونە بەر لە (٣٠)ساڵ باسیشاری (لۆس ئەنجلس)ی ئەمریکا کراوە کە گەورەترین ژمارەی ئایینی نویٚ بەرهەم دەهێنێت : لەرۆژێکدا پێنج ئایین یان مەزهەبی ئایینی[٤٠] .ئەی دەبێت ئەمڕۆ کە هەستی ئایینی ئەمەریکی بەرزتر بۆتەوە ئەو ژمارەیە چەند بێت؟

ولاٚتانی تریش لەم بەرهەم هێنانە بێبەش نین. لە بەریتانیادا پێنج سەد کۆمەڵی ئایینی جیاجیا هەن [٤١]. رۆژئاوا مونافەسەی هندستان دەکات ،رۆژئاوا بۆ رۆژهەلاٚت دەگەڕێتەوە، لە م قسەیە راستتر ئەوەیە : رۆژئاواو ڕۆژ هەلاٚت یەکن چونکە مرۆڤ یەکە.

ئەگەر عەلمانییەت لە برەودا بێت چۆن تەفسیری ئەو رابوونە ئەو ئاینییە بکەین ؟ چۆن تەفسیری سەرهەڵدانی شەیتان پەرستی بکەین ؟ شەیتان پەرستن لای ئێمە سەیرترین ئایینە بەلاٚم لەوێش سەیر تر هەیەولە دواڕۆژیشدا لەمانە سەیرتردەبینین.

زۆر کەس دەڵێن کە سەدەی بیست ویەکەمی زایینی سەدەیەکەی ئایینی دەبێت.. بیٚ گومان سەدەی ئاسوودەیی نابێت چونکە ئایینیە زەمینییەکان بەرهەمێکی نەخۆشییەکانی جیهانن بۆیە خۆشیان ئایینێکی نەخۆشن، پڕ مەترسین، ئەمەش هەمووی ئەنجامی لادانە لە ئایینی راستەقینە، ئەنجامی عەلمانییەتی گومڕایە.

<u>پەراوێزو سەرچاوە</u>

١. ارنولد ج. توینبی، بحث في التأريخ (کورتەی شەش بەرگی یەکەم)، ج١، طه باقر، بغداد. ١٩٥٥، ل ٣٤٩.

٢. سەرچاوەی سەرەوە، ل ٤٦٧.

٣. سەرچاوەی ل ٤٣٢.

٤. ر. بودون و ف. بوریکو. المعجم النقدي لعلم الاجتماع، ت. الدکتور سليم حداد، بيروت، ١٩٨٦، ل ٣٢٣، ئەم قسەیەش لە (ریمۆن ئارۆن)ەوە وەرگیراوە.

٥. سەرچاوەی سەرەوە.

٦. سەرچاوەی سەرەوە، ل ٣٢٤.

٧. سەرچاوەی سەرەوە، ل ٣٢٣.

٨. توینبی، بحث في التأریخ، ج٢، ل ١٨٥.

٩. سەرچاوەی سەرەوە، ل ١٨٦.

١٠. نموونە زۆرن بەلاٚم تەنها یەکێکیان دەهێنمەوە: پاش شۆڕشی فەرەنسا هەرچەندە دەست بەسەر موڵك و داهاتی کەنیسەدا گیرا و ئیجرائات کرا بەرامبەر کەنیسە بەلاٚم ئەنجوومەنی وولاٚت رازی نەبوو کەنیسە لە دەوڵەت جیا بکاتەوە و ئایین لای ئەو لەوە گرنگتر بوو لەدەستی قەشەکان بێت بەتەنیا، بڕوانە : رۆبەرت پاڵمەر، الثورة الفرنسية وامتداداتها. ت، هنرييت عبود، بيروت، ١٩٨٢، ل ٩٧.

١١. فوستيل دی کولانج، المدينة العتيقة، دراسة لعبادة الأغريق و الرومان و شرعهم و أنظمتهم، ت. عباس بيومی بك، القاهرة ١٩٥٠، ل ٥.

١٢. سەرچاوەی سەرەوە، ل١٢.

١٣. سەرچاوەی سەرەوە، ل ٣٣.

١٤. ول ديورانت، قصه الحضارة، ج٣، ت. دکتور زکی نجيب محمود، ل ٣٢.

١٥. سەرچاوەی سەرەوە، ل ٢١.

١٦. ا.توینبی، بحث في التأريخ، ج١، ل ٢١.

١٧. لێرەدا مەبەست لە ئارییەکان هندو ئەوروپاییەکانی هیندستان، (حیثی)یەکانیش گەلێکی تورکیای کۆن بوون (زیاتر لە ٣٦٠٠ ساڵ پێش ئێستا).

١٨. سەرچاوەی سەرەوە، ل ٩٥.

١٩. ماکس ڤیبر، الاخلاق البروتستانتیه و الروح الرأسمالیه، ت. محمد علی مقلد، بیروت، ساڵ ؟، ل ٢٨.

٢٠. سەرچاوەی سەرەوە، ل ٣٧.

٢١. سەرچاوەی سەرەوە، ل٥٧.

٢٢. سەرچاوەی سەرەوە، ل ٢٧.

٢٣. سەرچاوەی سەرەوە، ل ٢٩.

٢٤. بڕوانە : کلۆد لیڤی — شتراوس ، الفکر البری، ت. الدکتور نظیر جاهل، بیروت، ١٩٨٤، ل ١٢٥ بەدواوە.

٢٥. سەرچاوەی سەرەوە، ل ١٥٢.

٢٦. سەرچاوەی سەرەوە، ل ١٥٣.

٢٧. بڕوانە : سەرچاوەی سەرەوە، ل ٢٧٧.

٢٨. لوسی مەیر، مقدمە في الأنثروپولوجیا الاجتماعیة، ت. الدکتور شاکر مصطفی سلیم، بغداد، ساڵ ؟، ل ١٣٢.

٢٩. سەرچاوەی سەرەوە، ل ١٢٨.

٣٠. سەرچاوەی سەرەوە، ل ١٣١.

٣١. سەرچاوەی سەرەوە، ل ٢٤٥.

٣٢. پیار کلاستر، مجتمع اللادوله، ت.الدکتور محمد حسین دکروب، بیروت، ط٢، ١٩٨٢، ل ١٥٩.

٣٣. بڕوانە بۆ ئەمە و نموونەی تر : سیگمۆند فرۆید، الطوطم و الحرام، ت. جورج طرابیشي، بیروت، ١٩٨٢، ل ٦٨ — ٧١.

٣٤. سەرچاوەی سەرەوە، ل ٦١ – ٦٢.

٣٥. سەرچاوەی سەرەوە، ل ٦٥ بەدواوە.

٣٦. سەرچاوەی سەرەوە، ل ٦٦.

٣٧. بودون و بوریکو، المعجم النقدی لعلم الاجتماع ، ل ٣٢٣.

٣٨. أ.توینبی، بحث في التأریخ، ج٢، ل١٧٦.

٣٩. هارۆلد لاسکی، الدیمقراطیة الأمریکیة في السیاسة و الآقتصاد، ت. الدکتور راشد البدوی، ١٩٦٠، ل ٣٧.

٤٠. الدکتور حاتم الکعبي، السلوك الجمعی، ج ١، بغداد، ل ٩٣.

٤١. لەبارەی کۆمەڵەی ئاینیەنهێنیەکانی بەریتانیا بڕوانە گۆڤاری (المجتمع)ی کوێتی ژمارە ١١٨٣، ٩ — ١٩٩٦/١/١٥، ل ٢٠ بەدواوە.